

Б.Қ.Момынова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ЛАТЫН НЕГІЗДІ ЖАҢА ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Қазіргі уақыт – жазудың уақыты. Өйткені ауызша сөйлесу коммуниканттардың тікелей қарым-қатынас жасауына қолайлы болғанмен, алыстан хабар алысу тек жазудың көмегіне сүйенеді. Жазу жүйесі де адамзат ақыл-ойымен бірге дами келе буындық, алфавиттік принциппен түзілетін болды. Мақалада қазақ тілінің латын графикасына көшуінің негізгі мәселелері қарастырылады. Латын графикасы тек әріптерді ауыстыру арқылы ғана емес, сонымен қатар шамадан тыс таңбалар мен әріптерді туралау арқылы тілдік дәлдікті қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер: латын графикасы, бір әріп, бір дыбыс, апостроф, гибрид.

Б.К.Момынова

главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынова,
доктор филологических наук, профессор

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛАТИНСКОГО КАЗАХСКОГО ПИСЬМА

Аннотация. В данное время письмо играет чрезвычайно важную роль в человеческом обществе. Потому что, хотя устный разговор благоприятен для непосредственного общения коммуникантов, общение на расстоянии полагается только на помощь письма. Система письма также развивалась вместе с человеческим разумом и формировалась по слоговому, алфавитному принципу.

В статье рассматриваются основные вопросы перехода казахского языка на латинскую графику. Латинская графика обеспечивает языковую точность, но не просто путём замены букв, а сокращением чрезмерных символов и выравниванием букв.

Ключевые слова: латинская графика, одиночная буква, одиночный звук, апостроф, гибрид.

В.К.Момынова

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

COMPARATIVE FEATURES OF THE LATIN KAZAKH WRITING SYSTEM

Annotation. At this time, writing plays an extremely important role in human society. Because, although oral conversation is favorable for direct communication of communicants, communication at a distance relies only on the help of writing. The writing system also developed along with the human mind and was formed according to the syllabic, alphabetical principle.

The main issues of the transition of the Kazakh language to the Latin script are considered in the article. Latin graphics provides language accuracy, but not simply by replacing letters, but by reducing excessive symbols and aligning letters.

Keywords: latin graphics, single letter, single sound, apostrophe, hybrid.

Кез келген тілдің болашағы негізгі үш факторға тәуелді. Олар: 1) мәдени құндылық, 2) қалыптасқан әлеуметтік база, 3) саяси күштердің тіл саясатына араласуы.

Қазіргі қазақ тілінің тағдырына, жазуына осы үш фактор да араласып отыр. Ал мәдениеттің бір маңызды бөлшегі саналатын жазумен тілдің болашағы сабақтасып жатыр.

Қазіргі уақыт – жазудың уақыты. Ауызша қарым-қатынас жасау бүгінгі тұрпапы бөлек, мазмұны да өзгеше заманның барлық талабын қамтамасыз ете алмайды. Өйткені ауызша сөйлесу коммуниканттардың тікелей қарым-қатынас жасауына қолайлы болғанмен, алыстан хабар алысу тек жазудың көмегіне сүйенеді. Бұл жерде мәселе ауызекі сөйлесу төңірегінде емес, қарым-қатынастың экономикалық, қоғамдық-саяси, әлеуметтік түрлерін жүзеге асыру барысында жазуға деген сұраныстың артуына келіп тіреледі. О баста жазуға деген үлкен сұраныс шаруашылық, әкімшілік, дипломатиялық, тағы басқа іс-әрекеттер нәтижелерін уақыт пен кеңістік факторларына ешқандай тәуелсіз қатынастың тілдік түрі арқылы бекітуден барып туындаған-ды. Бұл мәселе бүгінгі таңда да күн тәртібінен түскен жоқ. Сондықтан ежелгі дүниеден бермен адамзат тарихында жазулар жүйесі жасалды. Адамзат тарихында б.э.д. египет иероглифі, шумер сынажуының туындауының астарында осындай қажеттілікті өтеу себебі жатты. Жазу жүйесі де адамзат ақыл-ойымен бірге дами келе буындық, алфа-виттік принциппен түзілетін болды. Бұл принцип бүгінгі күні «жеке фонема – жеке графема» принципінен көрінеді. Графикалық жүйелердің даму тарихына қарағанда адамзат жазуды икондық түрден символдық түрге, бейнеліліктен фонографикалық түрге, таңбалардың көптігінен олардың азаюына қарай жетіліп отырған. Ал біздің жерімізде ертеректе пайдаланған қадым жазуының квазиалфавиттік сипатты еді, өйткені онда дауыссыз дыбыстардың таңбалануына басымдық берілді. Бұл алфавитпен жазылған ертеректегі журналдардағы, алғашқы кітаптардағы мәтіндерді оқу әлі күнге дейін қиындық тудырады. Консонанттар таңбаланатын жазу диакритиканың пайда болуына себеп болды. Бұл жазу жүйесінде сөздерді айыру қызметін диакритикалар атқарды. Міне, осыған қарамастан квазиалфавиттер кейіннен пайда болған көптеген жазу жүйелерінің дүниеге келуіне себепші болып, бәсекеге қабілетті алфавит саналды. Орталық Азия мен Сібірдегі хорезм, манжур, ойрат, бурят, моңғол жазуларына негіз болған арамей жазуы осы жүйеге жатады. Б.э.д. 9-8 ғғ. Еуропа елдерінде дүниеге келген жазу жүйесі консонанттармен бірге дауысты дыбыстарды таңбалап, этрусс, латын, руника, провансаль, неміс, поляк, хорват, венгер, финн, чех, латыш, литва, итальян т.б., кейінгі орыс, украин, белорус, серб, болгар, гот т.б. ондаған жазулардың прототипіне айнала алды. Жазу жүйелеріне қарай алфавит грек, латын (1-тип), арамей, еврей, араб алфавиті (2-тип), үнді алфавиті (3-тип) деген түрлерге бөлінеді (Гельб И.Е. Опыт изучения письма. М., 1982).

Қазіргі жазу түрлерінде диакритика қолданылмайтын ағылшын тілі болып отыр. Қалған голланд, неміс, швед, норвег, француз, испан, португал, румын, поляк, чех, финн, венгер тілдерінде диакритика бірінде жиі, екіншісінде өте жиі, енді бірінде жиі болмағанмен, қолданылатынын В.А.Истрин сызбасымен Қ.Күдерінова өз еңбегінде көрсетіп өтеді. Латын графикасындағы 26 әріпті пайдаланған ағылшындар ғана, «қалғандары неміс, француз, голланд, швед, итальян, испан, португал, румын, чех, венгер, поляк тілдері диакритикалық таңбаларды қолданды, итальян, финн, поляк жазуында латын әліпбиінің барлық әрпі жоқ» (Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2006, 17-б.). Бұдан байқалатыны, латын әліпбиі мен еуропа тілдері жазуы арасында абсолютті сәйкестік жоқ. Сондықтан дауыстылардың кейде диграфтар, кейде триграфтармен берілу жолдары орын алып отырған, мысалы, шағылшын тілінде *sh*, неміс тілінде *sch*-мен беріледі. Бұл Еуропа халықтарының жазуларындағы ерекшеліктер. Ал қазақ тілі агглютинативті тілге жағатындықтан диграф, триграфтарды пайдалану сөздің тұрқын ұзартып, оқуда да, жазуда да қолайсыздық тудырады. Мысалы:

Geobotanika paeni XVIII-XIX hasyr bastarynda shet elderde ceke hylym retynde ósimdikter geografiasy caene ekologiasy retinde paida bola bastady. A.Gwmboldt birinshi ret keibir ousimdikterdyng cer betinde cylvwlyq aeserinde taralwy twraly tuesinik bergen. Bul hylymda ousimdikter geografiasy dep atagan.

Algashqy zerttewshilerding qataryna shveicarifda Gliarws (1835 cyl) cumystarynda aerturli ósimdikter qawymdastyqtaryn sipattap cazdy.

1849 cyly shveicar botanigi Twrman (Thurmann 1849) flora caene ósimdikter arasyndahy aymashylyqty anyqtap kórsetip olardy zerttew **obektilerin botanika caene botanikalıq geografia** dep bóldi.

Осы келтірілген мысалдағы және – 4 таңба, **caene** – 5 таңба, әсерінде – (8 таңба) – aeserinde (9 таңба) жоғарыда көрсетілген адамзат тәжірибесі қалыптастырған принциптерге қайшы. Қазақ тілінде объект сөзі орыс тілінің әсерімен жазылып келді, айтылғанда жуандық белгісінің орнына *и* естіледі, енді бұл сөзді қалай жазып, айту керек, ағылшын тіліндегі жазылуы мен дыбысталуы бөлек екені де белгілі. *Гумбольдт* – *Gumboldt* (ағылшын, неміс тілдерінде) – жаңа нұсқада *Gwmboldt*) жастардың, ағылшын тілін білетіндердің қабылдауы қиын, өйткені *у* жастардың тілдік ассоциациясында *в*-мен сәйкес, дүниежүзі осылай оқып-жазады, ол жағы ескерусіз қалған. Латынша *х*-ның *икс* (*tarixy*) деп оқылатыны қай нұсқада болмасын ескерілуі керек.

Латын графикасына көшу қазақтар үшін ұлт тілінің төл табиғатын, болмысын дұрыс беруге мүмкіндік береді, жай ғана әріптерді ауыстыру емес, басы артық таңбалардан арылу, әріптердің тілдегі дыбыстармен тең болуы ескеріледі деп тілші мамандар күтуде. Бірақ ұсынылып отырған нұсқаларда мағына айырағын қызметтерімен қалыптасып кеткен **қ,х,һ** дыбыстары бір ғана **қ**-ға ауысуына келісу қиын. Егер *SHalhyndy* (*Шалғынды жер* – сөйлем басында) мәнерімен жазатын бұл нұсқа қабылданса, бас әріпті алу керек пе, жоқ па деген өткен ғасырлардағы проблема тағы да алдан шығар еді. Сондықтан ел Парламентіне ұсынылған алғашқы нұсқа туралы пікірлер қайшылыққа толы болды. Қоғам қабылдай алмады. Ал екінші нұсқаның да кемшіліктері жоқ емес. Ол апострофқа байланысты. Егер дәйекші тұтас сөзге қойылса, апостроф әріпке ғана қойылады. Қаламмен жазғанда апострофтар немесе диакритика қолды ұстайды, жазу жылдамдығы төмендейді, артық қимыл жасалады. Апострофпен келген дыбысты екінші дыбысқа біріктіру де қиын, жазғанда сөз үзіліп қалғандай әсер етеді.

Қазақ әдеби тілі қазіргі кезде нормасы тұрақталған, қалыптанған, кодификацияланған, жүйеленген тілдер қатарында. Ал нормасы тұрақталмаған әдеби тілдің қоғамға толыққанды қызмет көрсетуге әлеуеті жетпейді. Қай әліпби таңдалса да, негізгі мәселенің бірі орфографияны түзу болатыны сөзсіз. Сондықтан алдағы уақытта ережелерді қалыптастыру, сөз түрлерін орфограммалау бірінші кезекке шығады.

Тілдегі жазылуы қиын төл сөздерден бөлек шеттен қабылданған сөздер саны аса көп. Ол көбеймесе, азаймайтыны белгілі. Тіпті үштілділік жағдайында шеттен сөз қабылдау принципі қалай түзілу керектігінің өзі жеке проблема. Өйткені бұрыннан қабылданып қойған шеттілдік сөздер бар және оларды сол күйі тілде қалдыру керек пе, әлде жаңаша нұсқамен жазу керек пе? Бұл проблемалық мәселе. Бұрыннан бар шеттілдік кірме сөздер орыс тілі арқылы енген, көбі түпнұсқасынан өзгерген, бұрмаланған және қазақ тіліне осы бұрмаланған күйі кіріп, орнығып қалған. Мысалы, *объект, субъект* сөздерін алайық. Бұларды жаңа әліпбиге көшуде бұрынғы жазуымен, дыбысталуымен қалдырылса, біріншіден, осы және осы сияқты жүздеген сөздерді алдыңғы ұрпақ, орта буын, тіпті жаңа буын өкілдерінің көп бөлігінің көңілінен шығады. Ал 2022 жылы 1-сыныпқа баратын ұрпақтың көңілінен шығар ма екен? Әлде ағылшын тілінің ықпалымен объект, субъект деп айтып, жазуды көбірек қолдар ма екен? Өйткені олар үш әліпбиді біліп, оқып, жаза алатын, оның үстіне ағылшын тілінің басымдығын сезіп, сол тілден сөзді еркін алатын және өзгеріссіз алатын ұрпақ болады. Сонда ұрпақтар арасында түсініспеушілік туындауы мүмкін. Халықтың көп бөлігінің тілдік санасында аталған сөздердің графикалық таңбалануы қалыптасып қалған, оны өзгерту қиын, егер сөз қабылдау басқа принциппен нормаланса, сауатсыздық деңгейі артуы әбден мүмкін. Қоғам бұрынғы орыс тілінің ықпалымен жазып, оқитындар мен ағылшын тілінің ықпалына ұшыраған, сол тілдің жазу мәнерін қабылдаған топқа бөлінуі мүмкін. Өйткені, шеттен сөз қабылдағанда қазіргі заманда кез келген тіл оларды икемдеп, сындырып қабылдағанмен, жазудың визуалдылығы, тілді кітап арқылы танудың басымдығы сөзді өзгертпей қабылдауға жетелейді. Бұл дәлелденген құбылыс.

Ағылшын тілі де, орыс тілі де экспансиялық тілдер, олардың қайсысы басым тұтылса, қоғамдық орны мен статусы биіктеп, функциясы ұлғайса, сол тілдің жазба-тілдік сипаты сөз қабылдауда алдыңғы орынға шығады. Сондықтан өзге тілден сөз қабылдаудың принциптерін анықтап алу керек. Бұл әдеби тілдің нормалануына әсер етіп қана қоймайды, әдеби тіл стильдеріне, әсіресе ғылыми-техникалық процесс пен қоғам, саясат тілінде зор маңызға ие болады.

Әрбір алфавит нұсқасының қолайлылығын анықтауда А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының зерттеу тәжірибесін алуға болады (Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы. Алаштық Қазақ тілі баспасы, 2016). Респонденттерге: а) әдеби норма сақталып жазылған жазылуы қиын сөздері бар мәтінді беру, ә) осы мәтінді оқып шығу уақыты мен жазуға кеткен уақытын өлшеу т.б. практикалық тапсырмалар орындалады. Бірақ тәжірибедегідей респонденттердің жас ерекшеліктерін 20-40 аралығында шектеу дұрыс болмайды. Өйткені еңбек демалысына шығатын жас мөлшері ұзарып жатқан кезде, бұлай шектеу қисынсыз. Сондықтан сауалнаманы 20-55 жас аралығындағы адамдар арасында өткізу керек. Келесі ескеретін жағдай, мәтінді бір емес, аз дегенде үш рет жаздырып, үш рет оқытып, жазу, оқу жылдамдығын көз, қол үйренумен байланыста алып, тексеріп барып, қорытынды жасау. Бұл да әлемдік тәжірибеде бар және нұсқалардың

айырмасын анықтауда, ыңғайлысын сұрыптауда көмектеседі.

Жаһандану заманында шет тілден сөз қабылдау тоқталмайтын процесс. Әліп-би қабылданған бастапқы кезде орыс тілі арқылы шетел сөздерін қабылдау кілт тыйылмайды. Ғылым мен білімді, жаңа технологияны әлі де орта буын жасап отыр, ал олар негізінен орыстілді. Кейіннен ағылшын тілін еркін білетін ұрпақ белсенді болған кезде шеттілдік сөздер ағылшын тілінен түпнұсқа түрде енеді, ағылшын сөздері көбейген үстіне көбейеді және жазудағы тұлғасы барынша сақталады. Ол жазу тудыратын заңдылық. Бұл кез тіл тағдыры, тіл тазалығы үшін шешуші сәт болмақ. Сондықтан шет сөздерді қабылдаудың жетілген ережесін бірден қалыптастыру керек.

Қазақ әліпбиінің графемологиялық анализін жасауды лингвистер қолға алса, әліп-бидің өмірге енуі қиындық тудырмайды. Себебі саяси, психологиялық тұрғыдан қоғам жаңа әліпбидің қабылдануына даяр. Өршеленген қарсылықтар уақыты артта қалды. Жазудың емлесі сапалы жүйеленсе, төл грамматикалық заңдылықтар да қалпына келеді. Ұлттың ұлттығының белгісі тілді келер ұрпаққа трансформациялауға болады.

Шеттен енген сөздер үштілділік жағдайында жазылуы қиын сөздер қатарына енеді. Шеттен енетін сөздер тек дара сөз күйінде болмайды, тілге күрделі сөз түрімен қабылданады. Арасында сөзалды қосымшалар, аффиксоидтармен енетін сөздер де бар. Сондықтан шет тілден енген сөздерді орфограммалау, оларды графикада берудің принциптерін типтендіру маңызды. Осы орайда гибрид сөздердің жазылуы да көңіл бөлуді қажетсінеді.

Шеттен енетін сөздердің ішінде терминдер өте көп. Бұларды да кірме сөздер ретінде қарап, жазылуы қиын, болашақта қабылдау принципі белгісіз сөздер санатына қосу керек.

Гибрид сөздерді жазудың емлесін ғылыми негіздеу керек. Мұндай сөздердің үш түрі бөлініп алынды: 1. бизнес-жоспар (бөлек-бірге жазу, қайсысы дұрыс), 2. интернеттік жоба (-дық, -тік жұрнағының орнын анықтау, қызметін, мағынасын саралап алу), 3) электротехника-электртехника – қай вариантты қалдыру керек, т.б.). Бұл мәселе информатика және есептеуіш техника, математика, химия салалары бойынша универбтену арқылы бірге таңбаланатын (қазіргі заманғы нормативтік сөздіктерге енбей қалған) сөздердің жазылуын және қолданысын біріздендіру принциптері анықтауда да маңызды. Шеттілдік сөздерге қосымша жалғау тәртібін орнықтыру, материалдық, теориялық база жасақтау, база негізінде ережелер түзу де алдыңғы уақытта көңіл бөлетін мәселелер. Кейбір зерттеушілер *шетелдік сөздердің қосымшалануы* деген қолданыстармен сөйлейді. Дұрысы *шетелдік сөздерге қосымшалардан жалғануы болуы* тиіс. Бұл грамматикалық терминдердің, қолданыстардың жүйесі орныққан, ғылым тілі деңгейіне жеткен қазақ тілінің грамматикасы үшін дұрыс қолданыс болмайды.

Қорыта келгенде, ойластыратын мәселе аз емес.